

TANULMÁNYOK, 15. FÜZET. SZÖVEGELMÉLET

Szerkesztette: PENAVIN OLGA, THOMKA BEÁTA és UTASI CSABA

A Magyar nyelv, Irodalom és Hungarológiai kutatások Intézetének kiadványa, Újvidék, 1982. 191 p.

A modern nyelvészet utóbbi évtizedének egyik legtermékenyebb területe a szöveg vizsgálata. A szövegnek mint nyelvi produktumnak az előtérbe kerülése kapcsolatban áll azzal a nyelvészetben egyre élesebben körvonalazódó igénnyel, hogy e tudományág tárgyát ne csak a benne rejlő inherens törvények összefüggéseiben írja le, hanem egyrészt kitekintsen az egyéb tudományágak felé, másrészt felfedezze azt a dimenziót, amelynek végső soron objektumát köszönheti, azaz a nyelvi képződményeket alkotójuk, az ember felől közelítse meg. E két aspektusnak a nyelvészetben való térnyerése új viszonyítási rendszert körvonalaz. Ebben a rendszerben korszerűnek az a nyelvészeti megközelítés mutatkozik, amely leírási módjában és várható eredményeiben előrevetíti a szövegnek mint komplex jelenségnek interdiszciplináris szempontokat figyelembe vevő kezelését, ugyanakkor megfelel annak a követelménynek is, hogy a feltárandó tények az emberi gondolkodás, illetve megértés mechanizmusainak árulkodó jegyeiként tűnjenek föl.

A címben jelzett újvidéki tanulmánykötet felettébb jól sikerült próbálkozás annak bemutatására, hogy a szöveg mint kutatási tárgy előtérbe kerülése milyen mértékben tágitja a nyelvészet horizontját. Különösen szerencsés az alábbiakban részletesebben taglalandó két Petőfi-tanulmány elhelyezése, melyek nemcsak keretet, hanem gondolati ívet is biztosítanak egy a szöveg tanulmányozásának sokoldalúságát és szükségességét bemutató kötetnek.

A tanulmánykötet kilenc dolgozatot tartalmaz, amelyet egy (meglehetősen nehezen rekonstruálható alapon) válogatott magyar szakirodalmi bibliográfia egészít ki. A dolgozatok írói az európai szövegkutatás kiváló képviselői. A kötet forgatása során az olvasónak a számos apróbb tipográfiai pontatlanság oka mellett a legnagyobb talányt a dolgozatok három fejezetre bontása jelentheti. Összességében azonban a könyv tartalmi sokszínűsége, a benne rejlő tudásanyag mélysége ezeket a fogyatékoságokat gyorsan feledteti.

A kötet bevezető tanulmánya (Petőfi S. János: Szöveg, diszkurzus) egyaránt alkalmas arra, hogy elolvasása után az olvasó képet kapjon arról, miféle nehézségekkel kell szembenézni annak, aki erre a tudományterületre téved, valamint arra, hogy az olvasó lehetőleg erre a területre tévedjen. A tájékozódást segíti a terminológiai bevezetőt követő okfejtés a szövegkutatás tárgyát, célját és módszerét illetően. Kutatásra invitál a (valóban 'válogatott') szakirodalmi hivatkozások jegyzéke: a kutató kész listával rendelkezik az előző évtized minden számottevő munkájáról, egyúttal képet kap a területet meghatározó problémakörökről, megközelítésekről.

Petőfi megkülönböztet *ko-textuális*, *kon-textuális* és *textuális* elemzést. Ko-textuális megközelítés esetén a szöveg egyszerű mondatok sorozataként jelenik meg, a vizsgálódás pedig e sorozat láncszemeinek kapcsolatrendszerére irányul, a feltárandó

grammatikai struktúrát e láncszemek konnexitásként jelenti. Kon-textuális elemzés során a mondatok láncolatának jólformáltságát, a jólformáltság pragmatikai, etnolingvisztikai, szociolingvisztikai stb. kritériumait deríti föl a kutató, míg textuális elemzésen a szöveg interpretálhatóságának vizsgálatát értjük. Rendkívül fontos az a különbségtétel, amelyre Petőfi felhívja a figyelmet: mindegyik megközelítés esetén alapvető szempont lehet a struktúra, ill. a struktúra létrejöttét meghatározó folyamat középpontba állítása. Strukturális indítatásnál a fenomenológia és a szemiotika bevonása kap nagy szerepet, procedurális megközelítés esetén viszont a kognitív pszichológia, a számítógépes nyelvészet, valamint a velük szorosan összefüggő mesterséges intelligencia kutatása terén mutatkozó eredményekre helyeződik a hangsúly.

A kutatási cél lehet nyelvhez kötött, parciális és egy adott problémára koncentrált, vagy rendre mindezek ellenkezője. Ugyanakkor célként fogalmazható meg egy átfogó elméleti apparátus megalkotása is. (Egy ez irányban tett lépés a szerzőnek a kötetet záró munkája, l. lentebb.)

Az elméleti alapvetéshez Petőfi S. János az alábbi módszertani megfontolásokat tartja lényegeseknek: egy szöveg- (azaz: textuális) elmélet kidolgozásának előfeltétele az, hogy rendelkezésre álljon az elmélettel korreláló ko- és kon-textuális elmélet; a szövegelméletnek olyan elméleti szövegfeldolgozásra kell vonatkoznia, amely empirikusan motivált (azaz releváns mind a kognitív pszichológia, mind akár a neurolingvisztika szempontjából); egy szövegelméletnek rendelkeznie kell olyan reprezentációs nyelvvel, amely egy verbális objektumokat vizsgáló tudomány esetén lehetővé teszi a különbségtételt a kutatás tárgyának és a kutatási deskripciónak a nyelve között. Ilyen kanonikus nyelvnek tekint Petőfi egy a predikátum-logika elemi szerkezeteivel analóg nyelvet.

Petőfi S. János másik tanulmánya (Szöveg, modell, interpretáció. (A szövegelméleti kutatás néhány alapkérdése)) a fentiekben tárgyalt alapvető kitételek számbavételével indít. A szövegelméleti kutatás tárgyának, céljának és módszerének tömör újrafogalmazása a szerző „Szövegstruktúra Világstruktúra Elmélet” elnevezésű (közismertebben TeSWeST) teóriájának bemutatását szolgálja. A TeSWeST általános jellegű szövegelmélet, mely a fentiekben említettek közül a procedurális megközelítést választja, de magában foglalja a struktúrák leírásának igényét is. A TeSWeST célja olyan általános elméleti modell megalkotása, amely alkalmas természetes nyelvi szövegek leíró jellegű jelentés-interpretációjának keretbe foglalására. A dolgozat hátralévő része a TeSWeST kidolgozását meghatározó elméleti megfontolásokat veszi sorra, valamint bemutatja azt a kanonikus nyelvet, amellyel mind az objektumok, mind pedig a folyamatok reprezentálhatóvá válnak.

Leíró jellegű (deskriptív) jelentés-interpretációnak a szerző az olyan interpretációt nevezi, amely egy természetes nyelvi szöveghez *szignifikációt* (jelentést), valamint az adott nyelven kívüli *korrelátumot* képes hozzárendelni. A TeSWeST keretében tehát figyelmen kívül hagyható, hogy miért az jut a szövegben kifejezésre, ami kifejezésre jut, s figyelmen kívül hagyható egyfajta értékrendszer is, amelyre kivetítve az adott szöveg értékesnek vagy értéktelennek minősül. A továbbiakban ezen deskriptív jelentés-interpretációnak a főbb jegyeit igyekszem kiemelni.

Az első alapvető kérdés, melyre Petőfi S. János választ keres, a (fogalmi) jelentés kérdéskörével kapcsolatos. Petőfi a fogalmi jelentést az '*értelem*' és a (denotátumot, referenciát és extenziót magában foglaló) '*korrelátum*' viszonyában értelmezi. A szó-jelentés nem-definitivus, azaz az értelem által egyértelműen meghatározott korrelátum létét tagadó koncepcióját próbálja szemiotikailag rekonstruálni annak érdekében, hogy a rekonstrukció eredményét az interpretáció tárgyalásánál felhasználhassa.

Ennek során a szójelentés egy különféle relációkból összetevődő szemiotikai piramisban ábrázolódik. Az első lényegi különbségtétel abban a hármasban ragadható meg, ami valamely *objektum*, annak *perceptív képe*, valamint *ezek reprezentációja* között fennáll. A szó mint objektum rendelkezik *originális formatívummal*, a szó korrelátumának tekintendő objektumnak van *originális korrelátuma*, melynek esetén megkülönböztethető a *korrelátum originális állapota*. (Ez utóbbi az originális korrelátumtól abban különbözik, hogy a benne megmutatkozó korrelátum lényegében az előző egy aktuális konfigurációjának tekinthető. A két utóbbi, tehát az originális korrelátum és az originális állapot *originális szignifikációval* rendelkezik. Az objektumok adott (maximálisan széles) értelmezése mellett az alábbi originális relációk értelmezhetők:

szignifikáció
denotáció
deszignáció.

A korrelátum és állapota közötti distinkció a perceptív képre vonatkoztatva bír különös jelentőséggel: a korrelátum perceptív képe egy globális kép, ugyanakkor originális állapotának képe perceptív úton szerzett benyomások halmaza. Ez utóbbi perceptív kép rendelkezik *verbális* és *nem-verbális értelemmel*. A verbális értelem lehet *atomi* és *nem-atomi*. Egy *L* nyelv adott szava akkor rendelkezik atomi verbális értelemmel, ha ez az értelem az adott nyelvben nem helyettesíthető valamely explikatív szöveggel. A nem-atomi értelmek három típusával kiegészülve (implicit, explicit és szem-explicit értelem) a verbális értelmek olyan négyesét kapjuk, amelyben a lehetséges szignifikáció-relációk mellett egy új relációt, az *explikáció-relációt* értelmezhetjük.

Petőfi a szemiotikai relációk elemeihez rendelhető reprezentációt az alábbi megszorításokkal tárgyalja.

A formatívum reprezentálható egyetlen elemmel (a formatívum mint egész), ill. elemek konfigurációjaként (a formatívum mint tulajdonságainak halmaza). A verbális értelem reprezentálható egy szóval, melyet a későbbiekben valamilyen explikatív szöveg helyettesíthet. A formatívumok és korrelátumok tulajdonságait jelölhetjük valamiféle (szintaktikailag és szemantikailag normalizált) primitívák véges halmazával (vö. A. Wierzbicka idevágó nézeteivel), de — a természetes nyelvi szavakhoz fűződő asszociációk kiküszöbölésére — alkothatunk egy kanonizált nyelvet. A korrelátum esetében Petőfi nem reprezentációról beszél, hanem korrelátum-indikátorról, amely a szignifikáció reprezentációjában magát a korrelátumot *helyettesíti*.

Mindezek alapján egy szó szótári jelentése azonos annak *verbális szignifikációjával*, szövegbeli előfordulásának jelentése pedig a *szignifikáció*, amely lehet nem-verbális is, és aktuális feltöltődése az interpretátortól (ill. a kommunikáció/szöveg kontextusától) függ.

A dolgozat következő része G. A. Miller közismert appercepcionális modelljét vázolja föl. A Miller-féle szövegmegértési modell releváns elemeinek bemutatása azt a célt szolgálja, hogy a tanulmányban kifejtendő interpretációs szövegelméleti modell pszichológiailag motivált koncepcióként kerüljön az olvasó elé.

A modell bemutatása a TeSWeST apparátusának ismertetésével, illetve működésének egy konkrét példán keresztüli illusztrálásával történik. A TeSWeST rendelkezik egy szabályrendszerrel és egy lexikonnal. A szöveg feldolgozásának eredményeként eljutunk egy kanonikus szöveghez és egy szövegvilág reprezentációjához. Ezek megalkotása kétféle úton lehetséges: vagy a lexikonban lévő formatívumokhoz rendelt implicit értelem- és korrelátum-representációk alapján, vagy pedig azon explicit és szem-explicit értelem-representációk, valamint korrelátum-representá-

ciók alapján, amelyek egyrészt a lexikon formatívumaihoz rendelve tárolódnak, másrészt a kanonikus nyelvi lexikonokban a definiálandó kanonikus nyelvi elemekhez rendeltetnek. A modell egyaránt alkalmas analízis és szintézis modellálására.

Egy kanonikus atomi szöveg propozíciók komplexusaként ábrázolódik. (Ennek kifejtettebb technikai kezelésére jó példa R. Cohen dolgozata: *Analyzing the Structure of Argumentative Discourse*. In: *Computational Linguistics*, Vol. 13. 1987. 11–24.) Egy propozíció szerkezete egy predikátum-funkció révén képződik, mely egy funktorból és három argumentumból áll. Ez utóbbiak a temporális specifikáció, a lokális specifikáció, ill. a propozíciómag indikátorai. A kanonikus egységek szemantikai típusokkal paraméterezhetők. Ezek a paraméterek az egységeket kommunikatív közömbös (jelölése: *c*), performatív-modális (*m*), világ-konstituáló (*w*), evaluatív (*e*) avagy egyéb típusú (*n*) egységekként minősítik. A propozíciók kötelezően rendelkeznek a performatív-modális (*P*), világ-konstituáló (*W*) vagy leíró (*D*) funkciók valamelyikével. A funkciók és típusok az alábbi lehetséges kombinációkat adják: *Pm*, *Ww*, *Dc*, *Dm*, *Dw*, *De*, *Dn*. A konstituensek meghatározott beágyazási struktúrával rendelkeznek, és megengedett propozíciók konnektív funktorral létrejövő összekapcsolása ('konnexe') is.

A jelentés-interpretációnak a TeSWeST keretein belül történő végrehajtását Petőfi S. János az „*A vonatok késtek, mert sztrájk volt*” példán keresztül mutatja be. Az adott egység az általa megkülönböztetett szövegosztályok közül az elsőbe tartozik, vagyis abba, amelynek elemei implicit értelem-reprezentációk (tehát amely nem tartalmaz primitívakat, vagy nem a két típus keveréke).

Hogyan alkotható meg a kanonikus szövegből a szövegvilághoz tartozó reprezentáció? Ehhez Petőfi megkülönböztet két 'hozzáférhetőségi relációt', melyeket *res translata* és *res creata* elnevezéssel jelöl. Az előző viszony egy személy és a valóságos tényállások között áll fenn, az utóbbi egy személy és a (hozzáférhetőségi reláció révén) *kreált* tényállások között létesül. A valóságos tényállás egy személycsoportra értelmeződik annak alapján, hogy a tényállások adott konfigurációja számukra reálisan létezőnek tűnik föl, mely mások számára hasonlóképpen hozzáférhető. Ezek után a szövegvilág megalkotásához szükség van egy kommunikációs posztulátumra, melynek értelmében valamennyi megnyilatkozás valóságos tényt ábrázol. Ennek alapján megalkotható az adott szövegvilág reprezentációja (161). A reprezentáció a szövegrész valamennyi információját (és csakis azokat) tartalmazza.

Amellett, hogy az interpretátor az adott tényálláshalmazt (háttér-) ismeretei függvényében interpretálja, az adott modell megalkotásához reaktívált ismerethalmazt explicite is hozzáférhetővé kell tennie. Ebben nyújtanak segítséget azok a hozzáférhetőségi relációk, amelyek az adott modellekben megadhatók (az interpretátor saját magára, ill. a szövegalkotóra vonatkozó modelljei).

Egy elemi megnyilatkozás interpretálásának procedurális reprezentációja a folyamat explicit bemutatását feltételezi (l. a 4.2. fejezetet). Ebből a strukturális reprezentáció az alábbi lépésekben alkotható meg:

- a) reprezentáljuk az interpretálás eredményeként kapott korrelátumot,
- b) reprezentáljuk a korrelátum interpretációként való elfogadását lehetővé tevő modell-sort,
- c) reprezentáljuk a modell-sornak megfelelő szövegvilágot,
- d) reprezentáljuk a szövegvilágnak megfelelő kanonikus szöveget (itt is feltüntetve a hozzáférhetőségi relációkat),
- e) reprezentáljuk a szövegnek a kanonikus szöveggel és a szövegvilág reprezentációjával kompatibilis perceptív képét.

A tanulmány záró fejezete a modell-konstruálás, ill. a pragmatikai-szemantikai szövegosztályok kijelölésével foglalkozik. A klasszifikáció alapvetően fikcionális vs. nem-fikcionális szövegekként interpretálandó osztályokat jelöl ki. Ez a jegy, akárcsak a további osztályozáshoz használt szó szerint/nem szó szerint interpretálandó szöveg jellege, nem inherens tulajdonságai a szövegnek, hanem ahhoz hozzárendelőd(het)-nek. A szövegeknek az interpretátor általi típusba sorolását valamiféle kontextustól motivált indíték határozza meg. Ebben meghatározó tényezők az interpretátor ismeretei és hipotézisei az osztályba sorolást illetően.

A nem szó szerinti értelemben interpretálandó szöveg interpretálására szolgáló modell megalkotásához egyrészt bonyolult szemiotikai relációs elemekre, másrészt az ezen elemeket tároló lexikonra van szükség. A TeSWeST explikáció-lexikonából vett 'szócikk' (a *márvány* szóra vonatkozó lexikon-cikk) globális struktúrája számomra két dolgot homályban hagyott. Egyrészt pontosan nem derül ki a szemléltetésből, hogy az adott szó mit testesít meg a TeSWeST-ben, másrészt nem sikerült megtudni, mikor, milyen globális szerkezetben tekinthető egy szó kellőképpen részletezetten reprezentálnak ahhoz, hogy lehetséges nem szó szerinti értelmei befogathatóvá váljanak. Bár technikai kérdésnek tűnik, érdekes lehet továbbá annak felderítése, hogy egy-egy lexikon mekkora és milyen alapon körülhatárolható értelmi tartományt (jelentés-spektrumot) képes az adott struktúrában megjeleníteni.

Ez utóbbi problémakör továbbgondolása és az elméleti keret alkalmazása a szerző által nem részletezett egyéb szövegtípusok modellálására méltó és alkotó folytatása lehet a fent nagy vonalakban bemutatott alapvetésnek.

Ebben a informatív recenzióban csupán Petőfi S. János két tanulmányával foglalkoztunk, minthogy szerzőjük révén ezek sorolhatók a magyar szövegkutatás tematikájához. Az olvasók tájékoztatására azonban hasznosnak tartjuk a többi tanulmány legalább szerző és cím szerinti felsorolását: František Daneš: *A szövegstruktúra nyelvészeti elemzéséhez*, Teun A. van Dijk: *Kontextus és megismerés és Pragmatikai kötőelemek*, Werner Kallmeyer: *A tanácsadó beszélgetések cselekvésstruktúrájáról*, Hannes Rieser: *A nyelvészeti szemantika új megközelítése* és Dieter Viehweger: *Szemantikai jegyek és szövegstruktúra*.

A tanulmánykötet elolvasása után a szöveggel mint kutatási területtel foglalkozó szakemberekben bizonyára megfogalmazódik az a vágy, hogy az újvidéki hungarológiai intézet 1992-ben egy újabb, az eltelt tíz év szövegeléleti eredményeiről számot adó kötetel rukkoljon elő.

Fábricz Károly